

BÜTÜN YÖNLERİYLE ZEMAHŞERİ

Cilt - 3

Editörler

Prof. Dr. Ömer Aslan
Dr. Öğrt. Üyesi Abdullah Pakoğlu

SİVAS 2023

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Bütün Yönleriyle Zemahşeri
Cilt 3

ISBN

978-625-6497-26-9
978-625-6497-23-8 Tk

Yayın Yönetmeni

Prof. Dr. Alim Yıldız

Editörler

Prof. Dr. Ömer Aslan
Dr. Öğrt. Üyesi Abdullah Pakoğlu

Kapak ve İç Düzen

Abdulkadir Kocatürk

Baskı

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaa
Sertifika No: 40954

Dağıtım

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Sivas / 2023

Dilbilimsel Tefsir Literatüründe *Keşşâf*

Dr. Havva Özata*

GİRİŞ

Hârizm bölgesinde yer alan Zemahşer köyünde doğduğu için “Zemahşerî”, Mekke’de Kâbe’ye komşu olarak ikâmet ettiği için “Cârullah” isimleriyle şöhret bulan Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, 467/1075-538/1144 yılları arasında yaşamıştır. Zemahşerî hayatını, muhtelif siyasi ve sosyal oluşumları içerisinde barındıran bir tarihi süreç içerisinde sürdürmüştür. Farklı bölgelerde farklı hocalardan ilim tahsil eden Zemahşerî, tefsir, fıkıh gibi İslamî ilimlerin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı üzerine kaleme aldığı eserleri ve bu alandaki bilgisiyle de temayüz etmiştir.¹

Zemahşerî’nin farklı sahalarda kaleme aldığı birçok eseri vardır. Bununla birlikte Arap dili alanında *el-Mufassal fî san’ati’l-irâb*; kelimelerin hem gerçek hem de mecaz anlamlarını içeren sözlük türü eseri *Esâsü’l-belâğa*; dilbilimsel tefsir sahasında kaleme aldığı *Keşşâf* ve *Nüketü’l-irâb* eserleri doğrudan veya dolaylı olarak müellifin dilbilimsel tefsir yaklaşımını ortaya koyması açısından zikredilebilecek eserleridir.² *Keşşâf* ve *Nüketü’l-irâb* eserlerinden hangisinin önce yazıldığı tam net değildir. Ancak *Nüketü’l-irâb* eserinin Zemahşerî’nin tıpkı *Mufassal* eserinin özeti olarak *el-Ünmûzec* eserini kaleme alması gibi *Keşşâf*’ın da bir özeti olarak *Nüketü’l-irâb* eserini kaleme alma ihtimalini de uzak görülmektedir.³ Nitekim bu eser ve *Keşşâf* üzerinde yaptığımız incelemede bu eserin *Keşşâf*’ta “قلت/فان قلت” kalıbı ile geçen çoğunlukla nahiv konuları ile ilişkili açıklamaları barındırdığı görülmektedir. Bu nedenle çalışmada müellifin dilbilimsel tefsirdeki yöntemini tespit için *Keşşâf* esas alınmıştır.

Kur’an lafızlarının delâlet ettiği manayı dilsel veriler etrafında tespit etme ve onları muhafaza etmede önemli bir yere sahip olan klasik dönem dilbilimsel tefsir faaliyetleri, 5./11. asır itibariyle dilbilim alanındaki değişimler, ilahi vahyin mahiyeti, halku’l-Kur’an ve i’câzü’l-Kur’an gibi farklı tartışmalardan hem metot hem de muhteva olarak etkilenmiştir. Üstelik bu konular etrafında devam eden tartışmalar dil ile ilgili çalışmalarını metafizik boyuta taşımış ve neticede dilbilimsel tefsirlerde de bu etkiler gözlemlenmeye başlamıştır. Bu süreçte öne çıkan Zemahşerî, kendinden önceki tefsir literatürüne vukufiyetinin yanı sıra içinde bulunduğu zamanın ilmî verilerine de hâkim bir alimdir. Bu özelliği onu tefsir literatüründe ve özellikle de dilbilimsel ve edebî tefsir alanında farklı kılmıştır.

Bu çalışmada Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ta izlediği dilbilimsel tefsir metodu ve onu klasik dönem dilbilimsel tefsir müelliflerinden ayıran özellikleri üzerinde durulmaktadır. Bu minvalde öncelikli olarak müellifin, genel olarak tefsir ve dilbilimsel tefsir bağlamında *Keşşâf*’ta uyguladığı yöntemi hakkında bilgi verilmekte daha sonrasında ise onu diğer dilbilimsel tefsir müelliflerinden farklı kılan yaklaşımları beyan edilmektedir.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir ABD, hozata@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8934-9230 (Bu çalışma, “Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci: Cârullah ez-Zemahşerî’nin el-Keşşâf Tefsiri Örneği” (İnönü Üniversitesi, Malatya, 2019) başlıklı doktora tezinin verileri kullanılarak hazırlanmıştır.)

¹ Müellif hakkında geniş bilgi için bkz. Carl Brockelmann, *Tarihü’l-edebî’l-Arabî*, çev. Abdulhalim en-Neccâr (Kâhire: Daru’l-Ma’rif, ts.), 5/215; Ali Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, (İstanbul: Ensar/İSAV Yayınları, 2006), 11-24, 48-52; Fethi A. Polat, *Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 59-75, 81-88; Mustafa Cüveynî es-Savî, *Menhecûz-Zemahşerî fî Tefsiri’l-Kur’ân ve beyani’l-i’câzih* (Mısır: Dâru’l-Maârif, ts.), 17-42, 216-219; Enver Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2012), 16-42; Mustafa Kılıç, *Kuraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği* (İstanbul: İFAV yayınları, 2015), 40-49.

² Zemahşerî’nin tüm eserleri için bkz. Brockelmann, *Tarihü’l-edebî’l-Arabî*, 5/216-238; Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, 43-48; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, 54-56; Kılıç, *Kuraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği*, 49-58.

³ Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Nüketü’l-irâb fî garibi’l-irâb fî’l-Kur’ani’l-Kerim*, thk. Muhammed Ebû’l-Futûh Şerif (Kahire: Dâru’l-Me’ârif, ts.), 66-68.

1. Geleneksel Tefsir Pratikleri Bakımından *Keşşâf*

Zemahşerî'nin İslam literatüründe önemli bir yere sahip olan *Keşşâf* tefsiri özellikle dilbilimsel ve belâgat sahasında yeni bir dönemin başlangıç eseri olarak kabul edilebilir. *Keşşâf*'ın bu özelliği, kendisinden sonra kaleme alınan birçok tefsir, dil ve belâgat konulu eserde görülmektedir. Ayrıca *Keşşâf* üzerine yazılan şerh ve haşiyeler de onun bu alanlardaki önemini ve etkisini gözler önüne sermektedir.

Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı kaleme alırken çok farklı eserlerden yararlandığı eserin muhtevasında görülmektedir. Ancak Zemahşerî, bu anlamda bilgileri tasnif eden bir nakilci veya salt bir yorumcu değildir. Aksine Zemahşerî, kendi zamanına kadar İslam kültür ve medeniyetindeki mevcut bilgi birikimini bütüncül bir yaklaşımla ele alarak ayrıntılı bir şekilde yorumlayan ve neticede kendine has orijinal fikirleri ile bu kültür ve medeniyet içerisinde özgün bir yer elde eden bir müelliftir.

Keşşâf üzerine inceleme yapan birçok araştırmacı bu eserin tefsir, hadis, kıraat, nahiv, edebiyat alanında kaynaklarını geniş listeler şeklinde zikretmiştir.⁴ Müellifin eserinde kullandığı dilbilimsel tefsir kaynakları arasında kendisinden önce kaleme alınmış meâni'l-Kur'an çalışmalarının yanı sıra klasik dönem dilbilim alanında yapılan çalışmalar da önemli yer tutmaktadır. Bu isimler arasında Zeccâc'ın (ö. 311/923) özellikle vurgulanmakta ve hatta *Keşşâf*'ın bu eserden alıntılardan müteşekkil olduğu iddia edilmektedir.⁵ Yine aynı şekilde Zemahşerî'nin eserinde izlediği yöntem başta olmak üzere çok farklı alanlardaki bilgileri yine Mu'tezilî âlim Rummânî'den (ö. 384/994) aldığı iddia edilmektedir.⁶ Ancak bu iddiaların haklı ve yerinde iddialar olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Nitekim *Keşşâf*'da Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'an*'ından farklı olarak özellikle sözdizim, anlambilim alanında birçok özgün açıklamaya rastlanmaktadır. Bununla birlikte iki müellifin de Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında eklektik bir tarzı benimsemiş olmaları ve ayrıca kelimelerin semantik tahlillerinde benzeri bir yöntemi kullanmaları iki müellifi yakınlaştırmaktadır. Rummânî'nin nahiv konusunda zayıf olması, *Keşşâf*'ta ele alınan belâgat konularının çok uzağında bulunması ve yine bu iki müellifin soru/cevap yöntemi başta olmak üzere eserlerinde teknik farklılıkların fazla olması da ilgili iddiayı geçersiz kılmaktadır.⁷

Zemahşerî tefsirinde çoğunlukla ayrıntıya girmemektedir. Kendisinden önceki tartışmaları bildiği ifadelerinden anlaşılmakta ancak bunları tek tek ele alıp, görüş sahiplerinin ismini zikrederek uzun uzun onlara cevap verme yoluna çoğunlukla gitmemekte, kendince doğru olan üzerinde durup diğerlerine ya kısaca değinmekte ya da kısa eleştirilerde bulunmaktadır. Müellif, anlamı ortaya çıkarma bağlamında bir ihtiyaç hissetmediği takdirde ise çok fazla bu görüşlere değinmemekte, özellikle dilbilimsel anlamda daha özgün ve orijinal diyebileceğimiz nüansları ortaya koymaya çalışmaktadır. *Keşşâf*'ı muhtasar kılan bir diğer özellik de müfessirin bizzat kendisinin sahip olduğu veciz üslup şeklidir. İyi bir edip ve ayrıca şair olan Zemahşerî'nin, kendisine ait şiirleri barındıran eserlerinin yanı sıra *el-Makâmât* eserinde olduğu gibi secîli nesir üslubunda kaleme alınmış eserleri de mevcuttur. Bu bağlamda Zemahşerî, *Keşşâf*'ta da doğrudan teknik olarak bu şekilde bir yöntem takip etmese de ifadeleri oldukça veciz ve farklı nüktelerle doludur. *Keşşâf*'ın ardından ciddi bir şerh ve haşiyeler literatürü oluşturmasında hiç şüphesiz bu özelliği de önemli bir etken olmuştur.

Zemahşerî, *Keşşâf*'ta “... فان قلت... / قلت...” şeklinde soru-cevap üslûbunu çok yaygın bir şekilde kullanmaktadır. Teknik olarak İslam ilim geleneğinde çok önceleri mevcut olan bu yöntemi Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ta kullanım şekli eleştirilere sebep olmuştur. Özellikle bu sorular nedeniyle müellif, Mutezilî düşünceye hizmet ettiği, akli yorumları ön plana çıkardığı ve genel anlamda Kur'an'a karşı bir âlimin takınması gereken edebî dışına onu sevk ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁸

⁴ Zemahşerî'nin kaynakları hakkında bk. Cüveynî, *Menhecuz-Zemahşerî*, 80-92; Polat, *Akılci Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 104-105; Arpa, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*, 78-80; Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği*, 71-77.

⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed Hafâcî, *Înâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî (Hâşiyeye alâ Tefsiri'l-Beyzâvî)* (Beyrut: y.y., 2008), 1/16.

⁶ Hafâcî, *Înâyetü'l-Kâdî*, 1/16.

⁷ Abdullah Rufeyda, *en-Nahv ve kutubu't-tefsir* (Bingazi: Dâru'l-Cemâhiriyye, 1990) 1/683-686.

⁸ İbnü'l-Müneyyir'in bu konuda yaptığı eleştiriler için bk. Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 1/133, 301, 327, 397; 2/ 87, 125, 628; 3/337. Ayrıca Zemahşerî'nin üslubuna yönelik eleştiriler için bk. Polat, *Akılci Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 150-155.

Mu‘tezilî bir âlim olan Zemahşerî, tefsirinde de bu yaklaşımını sürekli olarak dile getirmiş ve tefsiri- nin genelinde sergilediği akılcı yöntemi bu durumlarda askıya alarak objektiflikten uzak izahlarda bu- lunmuştur.⁹ Ayrıca Zemahşerî, “Adalet ve Tevhit Ehli” olarak nitelendirdiği Mu‘tezilî mezhebine ait görüş- leri açıklamalarına sıklıkla eklemiş ve özellikle mezhebinin beş ana ilkesini, ilgili ayetler eşliğinde temel- lendirmeye çalışmıştır.¹⁰

Zemahşerî, itikâdî konuların yanında fikhî konulara da değinmiştir.¹¹ Fikhî konularda Hanefî mezhe- bine tabi olan müellif, bu konuda mezhep taassubu göstermemektedir. Nitekim tefsirinde Ebû Hanefî’nin aleyhine tercihte bulunduğu açıklamaları da mevcuttur.¹²

Zemahşerî, akla uygun olmayan veya seleften herhangi bir rivayetle desteklenmeyen yorumları eleş- tirerek bunları, aslı olmayan, tefsire sonradan eklenen bilgiler anlamında “tefsir bid‘atları” olarak nite- lemektedir.¹³ Tefsir bid‘atları konusunda hassas davranan ve bu tür yorumları eleştiren Zemahşerî, konu israiliyat olunca aynı hassasiyeti göstermemektedir. Nitekim müellif, bu tür bilgiler hakkında yorum yapmadan doğrudan aktarımlarda bulunmaktadır.¹⁴ Bununla birlikte müellifimiz, tefsir yorumlarının ge- çerliliği için önem arz eden istişhâd yöntemini tefsirinde ustalıkla kullanmıştır. Özellikle diğer bir ayeti, şii ve Arapların genel kullanımlarını istişhâd için kullanırken onun hem Kur’an’a olan vukûfiyeti hem de Arap Dili ve Edebiyatı alanındaki derin ve engin bilgisi ortaya çıkmaktadır.¹⁵ Zemahşerî, klâsik istişhâd argümanlarının yanı sıra kendi şiiirlerini, diğer eserlerindeki bilgileri ve ayrıca günlük yaşamındaki tec- rübeleri de yorumlarını delillendirmekte kullanmaktadır.¹⁶ Bunlarla birlikte, mevzu bahis özellikle sûre- lerin faziletlerini beyan için rivayetlerden delil getirme olunca çok fazla eleştiri almaktadır. Aynı şekilde özellikle Suddî gibi râvîlerin rivayetlerine eserinde sıklıkla yer vermesi ve genel anlamda dil ve edebiyat sahasında gösterdiği hassasiyeti rivayetleri kullanırken göstermemesi de yine bu konuda müellife yapılan eleştiriler arasında yer almaktadır.¹⁷

Keşşâf’ta önemli yer tutan olgulardan biri de sahih-şâz ayrımı yapmaksızın ele alınan kıraat ihtilaf- larıdır. Zemahşerî, kıraat ile ilgili veriyi neredeyse her açıklamasında kullanmıştır. Bazen bizzat kıraati kendi açıklamalarına delil getirmekte, bazen kıraatleri açıklayarak onları delillendirmeye çalışmakta, ba- zen de kıraatleri aktararak sadece farklı okunuş şekillerine vurgu yapmaktadır.¹⁸

2. Dilbilimsel Tefsir Pratikleri Bakımından *Keşşâf*

Keşşâf, hicrî ilk üç asırda kaleme alınan dilbilimsel tefsir eserlerinin genel içeriğinden oldukça fark- lıdır. Bu durum dilbilimsel açıklamalardaki farklılık ile ortaya çıktığı gibi bu eserin sebep-i nüzul, tarihi veriler, fikhî, itikâdî ve genel anlamda açıklayıcı yorumları daha çok barındırması şeklinde de ifade edi- lebilir. Bu şekilde bir yöntem Zeccâc örneğinde görüldüğü gibi IV. asırda da mevcuttur. Ancak özellikle 4./10. asır ile sonraki dönem dilbilimsel tefsir çalışmaları, bu açıdan kıyaslandığı zaman bu türlü bilgi ve yorumların, sonraki dönem eserlerde daha yoğunluk kazandığı görülmektedir. Özellikle i‘râbü’l-Kur’an çalışmaları biraz daha spesifik hale geldiği 4./10. asırda me‘âni’l-Kur’an çalışmaları “dilbilim ağırlıklı tefsir çalışmaları” haline dönüşmüştür. Bu anlamda *Keşşâf* tefsiri de dilbilimsel izahların ağırlık kazandığı me‘âni’l-Kur’an türü bir tefsir olarak kabul edilebilir.

⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/74. Benzeri ifadeleri için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/668; 2/88, 147, 168, 268, 371, 414, 439-440, 448, 460, 573, 690; 4/49, 238, 566.

¹⁰ Örnekler için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/142, 210; 2/51-52, 148-149; 4/642. Bu konuda geniş bilgi için bk. Cüveynî, *Menhecû’z-Zemahşerî*, 107-154; Polat, *Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 262-400, vd.; Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, 69-77.

¹¹ Abdülkadir Tekin, “Zemahşerî’nin Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği -*el-Keşşâf* Örneği-”, *Amasya Üniver- sitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/4 (Haziran 2018), 228-229.

¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/282; 4/273-274; 1/11, 178-179, 183, 265-267, 539-544; 2/572; 4/505-506, 527.

¹³ Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/286, 321, 357, 578; 2/136, 486, 655, 595; 4/560, 566, 640, 756, 797.

¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/463. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/ 92, 292, 451; 2/435-436, 451; 4/78.

¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/7. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/174, 321, 534; 2/143, 263, 413; 3/10, 238, 239, 263; 4/236, 281, 438, 643.

¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/315. Diğer örnekler için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/16, 96, 197; 2/221, 435.

¹⁷ Bu eleştiriler için bk. Cüveynî, *Menhecû’z-Zemahşerî*, 149-152; Polat, *Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 245-254; Özek, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığında Yeri*, 87-92.

¹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk. Kılıç, *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği*, 353. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/735.

Keşşâf'ta hem kelime hem de cümle boyutunda dilbilimsel analizler önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda müellif, kendine has görüşleri ifade ettiği gibi kendisinden önceki dil âlimlerinin görüşlerine de sıklıkla başvurmuştur. Bazen doğrudan ilgili âlimin ismini zikrederek, bazen telif ettiği eserini zikrederek, bazen de görüş sahibi ile ilgili olarak herhangi bir bilgi vermeksizin doğrudan “قالوا”, “يقولون”, “قيل” gibi genel ifadeleri kullanarak farklı görüşleri aktarmaktadır. Bu görüşleri sıklıkla değerlendirdiği gibi bazen de sadece aktarmak ile yetinmiştir.¹⁹ Zemaşşerî, dilbilimsel tefsir alanında da öne çıkan bu müelliflerin üzerinde ihtilafa düştüğü konularda nadiren de olsa uzun ayrıntılı açıklamalar yaparak çoğunlukla makul bir çizgide konuyu kısaca açıklamaya çalışmaktadır. Özellikle bu çizginin eksenini, dilbilimin teknik konularının doğru kullanımını ifade ederek ilgili görüşlerin ortaya koyduğu farklı anlamları beyan etmek oluşturmaktadır. Bu ise onun tefsirindeki amacının, Arap dilinin kurallarını tespit veya bunları tartışmak olmadığı, aksine amacının Kur'an'ı açıklama veya dilbilimin teknik verileri dâhilinde ondaki mevcut anlam inceliklerini tespit olduğu ortaya çıkarmaktadır. Zaten ilimler arasında “olağanüstü nüktelerle en çok dolu olan, esrarengiz yönleri ile zihinleri sarıp kuşatan ilim” olarak tanımladığı tefsir ilmi de ona göre bunun için vardır.²⁰ Müellif, ayrıca nahiv ile ilgili açıklamalarda Kûfe veya Basra ekollerinin herhangi birinin görüşlerine bütünüyle sarılarak tekrar etmemiştir. Aksine bazı yerlerde Basralı ve Kûfeli dilcilerin görüşlerine muhalif davranarak kendi görüşlerini özgün bir şekilde ortaya koymuştur.²¹ Ayrıca müellif, dilbilimsel izahlarında daha ayrıntılı incelenmesi gereken veya ilk bakışta kaide ve kuralların aksine kullanıldığı izlenimi veren durumlarda veya özellikle vurgulanması gereken yerlerde çoğunlukla “قلت فان /... قلت...” kalıbını kullanmıştır.²²

Müfessirin dilbilimsel tefsirdeki yöntemini daha ayrıntılı bir şekilde görebilmek için farklı başlıklar altında bu yönetime dair yaklaşımlarını aşağıdaki gibi tasnif edebiliriz:

2.1. Morfoloji/Sarf ile İlgili Açıklamalar

Keşşâf'ta ayetin doğru anlamını ortaya çıkarmada önemli rol oynayan, kelimelerin yapısal unsurları hakkındaki açıklamalara sıklıkla yer verilmektedir. Bu bağlamda, çoğunlukla ayet içerisinde genel anlamın ortaya çıkarılmasında önemli bir yere sahip veya yapısal ya da anlamsal düzeyde bir işkâli içerisinde barındıran ifadelerin morfolojik yapıları hakkında bilgi verilmektedir. Örneğin besmelenin tefsirini yaparken “الله” lafzının morfolojik yapısı hakkında bilgi vermekte ve tıpkı “الناس” kelimesinin aslının “الإناس” olması gibi “الله” lafzının da aslının “الإله” olduğunu beyan etmektedir. Çünkü iki kelimedede de hemzenin düşmesiyle yerine harf-i ta'rîf getirilmiştir.²³ “يَفَاءٌ” kelimesini açıklarken onu “الملء” kelimesi ile ya da “أَشَدُّ” kelimesinin anlamını verdikten sonra onu yapısal anlamda “الأباطيل”, “القتود”, “الأسدة” kelimeleri ile ilişkilendirmesi örneklerinde olduğu gibi Zemaşşerî, kelimelerin morfolojik özelliklerini verirken sıklıkla benzer yapısal özelliklere sahip kelimelerden de örnek vermektedir.²⁴

Zemaşşerî, yapı-anlam değişimi üzerinde sıklıkla durmaktadır. Değişen yapısal özelliklere bağlı olarak anlam değişimini tespit etmekte ve bu bağlamda ilgili kelimenin ayette kullanılmasındaki ince nüansları göstermeye çalışmaktadır. Örneğin Meryem 19/4. ayetinde “العظم” kelimesinin tekil geldiğini ifade eden müellif, bunun da bedeninin en sağlam ve sert kısmı olan kemiğin cinsine bir gönderme olduğu ve yaşlılık sebebiyle bu cinste bir zayıflığın ve gevşemenin hâsıl olduğu ifade edilmiştir. Zira müellife göre eğer bu kelime çoğul olarak gelseydi bu anlamı barındırmaz aksine kemiklerin tümünde mevcut bir gevşemeye gönderme yapılmış olurdu.²⁵

¹⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/9-10, 603. Benzer örnekler için bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/85, 170, 195, 536; 2/177, 197, 433; 3/13, 22, 165, 226, 273; 4/673.

²⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/7.

²¹ Bu konuda geniş bilgi ve örneklerin tamamı için bk. Fâdıl Salih Sâmarrâî, *'Ala târiki't-tefsiri'l-beyanî* (b.y.: Neşru'l-İlmi Câmîatiü's-Şârîka, 2002), 245-252, 319. Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib 'an kütübi'l-eârib* (Dımaşk: Darü'l-Fikir, 1985), 82, 65, 185.

²² Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/424-426

²³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/15-16.

²⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/142, 570. Ayrıca bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/277, 459; 2/518, 613, 620; 3/174, 257, 266, 269, 277, 282; 4/455, 596, 648, 694.

²⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3/4. Ayrıca bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/164; 2/527, 597; 3/172, 173, 260, 288, 448, 583; 4/606, 722.

2.2. Sözcükbilim ile İlgili Açıklamalar

Zemaşşerî, ayetin anlamını ortaya çıkarmada kilit rol oynayan veya çok fazla kullanılmaması nedeniyle bilinmeyen ve *garîb* statüsünde bulunan veya farklı ihtilaflar ile gündeme gelen kelimelerin anlamlarını tefsirinde izah etmeye çalışmıştır.²⁶ Müellifin, kelimeleri geçtiği ayet bağlamında olduğu gibi Kur'an bütününde de kelimenin farklı anlamlarını daha teknik bir ifadeyle farklı vecihlerini de ifade ettiği görülmektedir: Örneğin “فَتْنَةٌ” kelimesini *imtihan*, *sınama*,²⁷ *şirk*,²⁸ *küfür*,²⁹ *azap*, *günah*³⁰ olarak, “الدين” kelimesini *itaat*, *yükümlülük*,³¹ *karşılık (ceza)*³² gibi farklı anlamlarla açıklamaktadır.

Aynı şekilde ilgili kelimenin anlamını, zıt anlamlısı ya da yakın anlamlı olan kelimeyi ifade ederek de açıklamakta ve bu kelimelerin anlamlarına dikkat çekerek yine bu kelimeler arasındaki anlam nüanslarını ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Örneğin el-Bakara 2/7. ayetinde “العظيم” kelimesini yakın anlamlısı olan “الكبير” kelimesi ile birlikte ele alarak bu ikisi arasındaki nüansı da bu iki kelimenin zıt anlamlılarını verecek gözler önüne sermeye çalışmaktadır.³³

Zemaşşerî, kelimelerin anlamlarını verirken bu kelimelerin sentantik/eşdizimsel bağlamda kazandığı anlamları da göz önünde bulundurmaktadır: Örneğin “جَعَلَ” fiilinin anlamını açıklarken tek meful alınca “var etti, ortaya çıkardı veya meydana getirdi”; iki meful alınca “çevirme dönüştürme” anlamına geldiğini beyan etmektedir.³⁴

2.3. Sözdizimi ile İlgili Açıklamalar

Zemaşşerî, ayetlerin doğru anlaşılmasında önemli bir etkiye sahip olan sözdizim/nahiv bağlamında da açıklamalarda bulunmuştur. Ancak müellif nasıl ki kelimelerin morfolojik özellikleri konusunda açıklama yaparken her kelimenin üzerinde durmuyorsa sözdizim bağlamında yaptığı açıklamalarda da her kelimenin veya cümlenin üzerinde durmamaktadır. Bu aşamada çoğunlukla doğru anlamı ortaya çıkarmada önemli bir etkiye sahip veya üzerinde farklı ihtilafların bulunduğu ifadelerin sözdizimsel bağlamda açıklamasını yaparak i'râb vecihleri üzerinde durmaktadır.

Müfessir ayetlerdeki i'râb şekillerini açıklarken bu açıklamalarında salt teknik konular üzerinde durmamaktadır. Aksine yeri geldiği zaman ayetteki i'râb vecihleri ile anlam arasında da sıklıkla bağlantı kurmaktadır.³⁵ Müellif bu minvalde açıklamalarını diğer bir ayet ile delillendirdiği gibi aynı ifadenin diğer bir ayetteki sözdizimsel konteksti, bunlar arasındaki farklı veya benzer özellikler ve bu bağlamda ortaya çıkan anlam farklılıkları veya nüansları üzerinde de durmaktadır. Örneğin el-En'âm 6/11. ayet ile Âl-i İmrân 3/137 ve Neml 27/69. ayetlerini karşılaştıran Zemaşşerî, birinde “ثُمَّ انظُرُوا” diğer ikisinde “فَانظُرُوا” denilmesinin nedenini “vacip olanla mubah olan arasındaki mesafeyi belirtmek için *summe* edatının getirildiği ve bu şekilde helâk olanların kalıntılarını incelemenin mubah olduğunun *summe* edatı ile sağlandığı” şeklinde ifade etmektedir.³⁶

Müellif ayetteki mevcut i'râb şekli ile ortaya çıkan anlam inceliklerinin üzerinde de sıklıkla durmakta ve Kur'an'daki lafızların seçimi, sıralanışı ve bu sıralanışa bağlı olarak ortaya çıkan anlamın mükemmelliğini gözler önüne sererek onun fesahatını ve herhangi bir kelamda olmayan bu hususiyetini beyan etmeye çalışmaktadır. Örneğin: Nahl 16/17 ayetinde “مَنْ يَخْلُقْ” ifadesiyle kastedilenin putlar olduğu açık iken akıl/ilim sahibi için gelen *men* edatının kullanılması hakkında müfessir şu açıklamaları yapmaktadır: “(i)

²⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3/141. Farklı örnekler için bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/210, 289; 2/545, 554; 3/7, 255, 267, 273, 279, 4/675, 695-696, 721.

²⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/172; 3/63, 264.

²⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/234.

²⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/12.

³⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/251; 3/204.

³¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/587.

³² Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/37, 42.

³³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/62. Diğer örnekler için bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/399; 2/206, 285, 581, 637, 707; 3/302; 4/139, 183, 264, 275, 455.

³⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3/3.

³⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/35-37, 131, 191-192, 419-420; 2/398, 569; 3/158, 160-164, 281, 284; 4/570, 590-736.

³⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/8. Ayrıca bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/306, 307, 346-347; 2/50, 440.

müşriklerin onları ilah kabul etmeleri nedeniyle akıl/ilim sahibi gibi kabul edildi, (ii) sonrasında gelen (مَنْ) (لا يَخْلُق) arasında müşâkele vardır, (iii) mana “Yaratan, yaratamayan ilim/akıl sahiplerine bile benzemezken nasıl olur da hiç ilmi olmayana benzer?”³⁷

2.4. Anlambilim/Semantik ile İlgili Açıklamalar

Keşşâf'ta anlambilim kapsamında değerlendirilebilecek önemli yöntemlerden biri “kelimelerin kök anlamları ile farklı formlarda kazandıkları anlamlar arasındaki ilişkinin tespiti” şeklinde ifade edilebilir. Nitekim müellif eserinde sıklıkla bu yöneme başvurmuştur. Örneğin “الْقَصَص” kelimesi hakkında “Bu kelime *onu takip etti* anlamında ‘قَصَصَ أَثَرَهُ’ ifadesindeki ‘قَصَصَ’ fiilinden türemiştir. Nitekim olayı anlatan kişi ezberinde olanı yavaş yavaş takip eder. Yine aynı şekilde Kur’an okuyan kişiye de ‘تلا القرآن’ denilir. Çünkü Kur’an’ı tilavet eden kişi de ezberinde olan kısmı ayet ayet takip etmektedir” şeklindeki yorumu, kelimenin kök anlamı arasındaki anlamsal ilişkiyi ortaya koyması bakımından dikkate şayandır.³⁸ Müellif bu şekilde, kelimelerde farklı anlamsal ilişkilere dikkat çekmektedir. Örneğin “tuzak” anlamına gelen “مَكْرٌ” kelimesine “dedikodu, gıybet” anlamının verilmesini onun da tıpkı gıybet gibi gizli ve kişinin gıyabında yapılmasına bağlamıştır.³⁹

Zemahşerî, modern dilbilimde eşzamanlı semantik kapsamında değerlendirilen kelimenin kökü ile bağlantı kurarak anlamı ortaya çıkarma şeklindeki açıklamalarının yanında artzamanlı semantik kapsamında değerlendirilen ve dilbilim için tarihsel bir olgu olan anlam değişimlerine de değinmektedir. Örneğin “حَنَانًا” kelimesinin “hoşnut olma, özlem duyma” anlamında olduğunu ancak zamanla anlam değişimi/kaymasına uğrayarak *şefkat* ve *merhamet* anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁰ Yine “يُلَجِدُونَ” kelimesinin anlamın önceleri “kişi mezar kazarken istikametinden çıkıp farklı bir yana kazması” olduğunu daha sonra ise “her türlü doğru yönden ayrılmak/sapmak” anlamında kullanıldığını belirtmektedir.⁴¹

Lafızdaki fazlalık nedeniyle “الرحمان” kelimesinde “الرحيم” kelimesinde olmayan bir mübalağa olduğunu⁴² ifade eden Zemahşerî, bu şekilde kelimeleri açıklarken lafız-mana arasındaki ilişkiye de sıklıkla göndermede bulunmaktadır. Yine “benzer lafızların ya da benzer harflerden müteşekkil kelimelerin aynı anlamı ya da yakın anlamı ihtiva edeceği” yönündeki ifadeleri lafız mana ilişkisi bağlamında zikrettiği açıklamalarındandır. Örneğin “انفق” fiili ile “انفد” fiili arasında yakın anlamlılığa dikkat çektikten sonra ilk harfi *nun* ikinci harfi *fe* olan fiillerin tümünün “çıkma, gitmek vb.” anlamlara delâlet ettiğini beyan etmiştir.⁴³ Aynı şekilde “bir lafzın delâlet ettiği birçok anlamdan birinin, yoğun kullanılması nedeniyle ilgili lafzın anlamı haline gelmesi” olan “esmâ-i galibe” ile ilgili olarak da tefsirinde birçok örnek sunmuştur.⁴⁴

3. Dilbilimsel Tefsire Farklı Bir Soluk Olarak *Keşşâf*

Beş asırlık bir zamanı kapsayan klasik dönem içerisinde dilbilimsel tefsir faaliyetleri kapsamında yetkin eserler ortaya konulmuştur. Her birinin bir diğeri için tamamlayıcı rol üstlendiği bu eserler, özellikle klasik dönem içerisinde Kur’an üzerine yapılan çalışmaların geldiği noktayı gözler önüne sermektedir. Ancak bu yetkinlik bir bitişi değil aksine bir farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Özellikle İslam kültür ve medeniyetinin hızlı ilerleyişi ve diğer farklı amillerin etkisiyle dilbilimsel tefsirde yeni bir döneme girilmiştir. Yeni bir döneminin ortaya çıkmasında birçok etken rol almıştır. Dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin kendi iç dinamiklerinin yanı sıra özellikle İslam kültür ve medeniyetinde ortaya çıkan hızlı ilerlemeler, bu etkenlerin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda dilbilimsel tefsir ile dilbilim arasındaki azımsanmayacak etkileşim önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/575-576. Başka örnekler için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/168, 195, 210, 232-233, 265, 286, 317, 393; 2/4, 382-383, 586, 595; 3/160, 263, 275, 289, 375.

³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/ 424. Diğer örnekler için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/225, 289; 2/429, 573; 3/9, 11, 19.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/445. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/449.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/8. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/30.

⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/610.

⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/16.

⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/50.

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/16, 111; 2/139, 176; 3/11.

halku'l-Kur'an ve Allah'ın kelim sıfatının mahiyeti üzerine kelâmullâh hakkındaki tartışmalar, ilk dönemler teolojik ve siyasi zeminde sürdürülürken IV. asırda özellikle Mutezilî âlimler tarafından dilbilimsel zeminde tartışılan bir konu haline getirilmiştir.⁴⁵ Bu durum dilbilim konularının metafizik ile ilişkilendirilmesi neticesini doğurmuş ve dilbilim etrafında tartışılan konuların içeriğinde değişimler ortaya çıkmıştır. Yine bu konuların paralelinde ilerleyen Kur'an'ın i'câzının kaynağı tartışmaları i'câzü'l-Kur'an olgusunu ve sonrasında ona ait bir literatürü oluşturmuştur. İslam ilim geleneğinde daha sonra "nazım teorisi" olarak yerini alan bu oluşumun etkileri Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında da çok net olarak gözlenmektedir.

Zemahşerî'nin dilbilimsel tefsir ile ilgili verileri Kur'an'ın i'câzı ile ilişkilendirerek kullanması şeklinde ifade edebileceğimiz yöntemi, hem kendisini bir önceki dilbilimsel tefsir müelliflerinden farklı kılmış hem de bu alanda yeni bir sürecin başlamasına ve yeni bir yöntemin oluşmasına vesile yapmıştır. Bu yöntemin teşekkülünde özellikle i'câzü'l-Kur'an literatüründe sunulan teknik veriyi müellifin iyi değerlendirmesi önemlidir. Nitekim o, i'câzü'l-Kur'an alanında kendisine ulaşan eserleri sıklıkla tefsirinde kullanmıştır. Örneğin Zemahşerî'nin hurûf-ı mukattaa ile ilgili yaptığı açıklamalar, Bâkullânî'nin (ö. 403/1013) *İ'câzü'l-Kur'an* eserinde Kur'an'ın nazımın eşsiz oluşuyla bağlantılı olarak hurûf-ı mukattaa hakkında yaptığı yorumun aynısıdır.⁴⁶ Kâdı Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) Kur'an'ın i'câzının esas kaynağı olarak "Kur'an'ın sahip olduğu nazım, bu doğrultuda kelimelerin seçimi, i'râb bakımından bu kelimelerin hareketlenmesi ve bu kelimelerin konumları ile ilişkilendirilmesi"⁴⁷ şeklinde ifade ettiği farklı olguların Kur'an'da uygulamasını bizzat *Keşşâf* tefsirinde görebilmekteyiz.⁴⁸ Yine Abdülkâhir Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) *Delâ'ilü'l-i'câz* eserinde Kur'an'ın i'câzını beyan konusunda ayetleri ele alış şekli Zemahşerî ile büyük oranda benzerlik göstermektedir.⁴⁹

Zemahşerî'nin tefsirini klasik dönem dilbilimsel tefsir faaliyetlerinden ayıran ilgili açıklamaları ve bu doğrultuda geliştirdiği yönteminin uygulamalarını tefsirinde sıklıkla görmekteyiz. Örneğin Ankebût 29/64. ayetinde kelimelerinin ikisinin de hayat anlamı taşımaya rağmen dünya hayatını niteler şeklinde "الحياة", ahiret hayatını niteler şeklinde "الحيوان" kelimesinin getirilmesini, "الحيوان" kelimesinde olan süreklilik anlamına bağlayarak dünya hayatının gelip geçici olduğu ancak ahiret hayatının daimi, sürekli olduğunu vurgulayarak bu iki kelime arasındaki ince nüansı morfolojik yapıları bağlamında açıklamaktadır.⁵⁰ Klasik dönem dilbilimsel tefsir alanında öne çıkan Ferrâ (ö. 207/822) sadece "الْحَيَوَانُ" kelimesi üzerinde durarak kelimeyi, "ölümün olmadığı hayat" olarak ifade etmektedir.⁵¹ Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]), "الحيوان/الحياة" kelimelerinin isim, "الحي" kelimesinin ise masdar olduğunu ancak üçünün de aynı anlamda olduğunu ifade etmiş⁵² yine Nehhâs (ö. 338/950) da Ebû Ubeyde'nin bu üç kelimeyi bir tuttuğu onun dışında kalan âlimlerin "الحي" kelimesini "فَعُول" vezninde çoğul olduğunu beyan ettiklerini aktarmak ile yetinmiştir.⁵³

Zemahşerî tek bir kelimenin ayete kattığı anlam inceliklerini tespit ettiği gibi ayeti oluşturan öğelerin dizilişlerinin daha farklı bir söyleyişle mevcut i'râb şeklinin ayetin anlamına katkısı üzerinde de durmaktadır. Örneğin müellif, el-En'âm 6/2. ayetinde "وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ" sözünde "وَأَجَلٌ مُّسَمًّى" mübteda, "عِنْدَهُ" ise haber olarak ifade ettikten sonra mübtedanın nekre; haberin de zarf olduğu durumlarda haberin vacip olarak öne geçmesi gerekirken burada öne geçmemesinin nedenini, mübteda pozisyonundaki kelimenin sıfat olarak marifeliğe yaklaşmasına bağlamaktadır. Yaygın kullanımın haberin öne geçmesi şeklinde olduğunu

⁴⁵ İbrahim, Aslan, "Kelamullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (Nisan, 2010), 133.

⁴⁶ bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/39. krş. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkullânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire; Dâru'l-Ma'ârif, 2009), 44-47.

⁴⁷ Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed Kâdı Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-âdl*, thk. Muhammed Hıdır Nabha (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 16/189-190. Yine benzer bir açıklama için bk. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed Hattâbî, *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*, (Selâsü Resâil'in içinde), thk. Muhammed Ahmed Halefullah, vd. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2015), 27.

⁴⁸ Örnekler için bk. F. Hasan Abbas, *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Amman: Dâru'n-Nefâis, 2016), 224-225. Yine bu açıklamaları Zemahşerî'nin ilgili ayeti tefsiri ile karşılaştırdığımızda yaklaşık aynı yorumları kolaylıkla görebiliriz. bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/43-44.

⁴⁹ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, thk. Mahmud Muhammed Şâkir (b.y.: y.y., ts.), 45-46, 121-122, 288, 290. krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/168; 2/9, 382-383, 595.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/448.

⁵¹ Yahyâ b. Ziyad el-Ferrâ, *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân ve meânihi*, thk. Muhammed b. İdris eş-Şa'bani (b.y.: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2006), 653.

⁵² Mamer b. Müsenna Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fuad Sezgin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 2/117.

⁵³ Ebû Cafer en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Seyh Halid el-Ali (Beyrut: Dâru'l-Ma'arife, 2008), 734.

ancak burada kıyamet saatinin tazim anlamı (Öyle bir belirlenmiş vakit onun katındadır ki!) için özellikle mübtedanın başta getirildiğini ifade etmektedir.⁵⁴ Bu ayet hakkında Ebû Ubeyde ise “وَأَجَلٌ مُّسَمًّى” sözünü mukaddem (mübteda) ve “عِنْدَهُ” sözünü de muahhar (haber) şeklinde ifade ettikten sonra anlamın “عِنْدَهُ أَجَلٌ مُّسَمًّى” şeklinde olduğunu “وَأَجَلٌ مُّسَمًّى” sözünün de “belirlenmiş zaman” anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵⁵ Ahfeş (ö. 177/793), “وَأَجَلٌ مُّسَمًّى” sözünün başlangıç ifade ettiğini ve “فَضَى” filine taalluk etmeyeceğini beyan etmektedir.⁵⁶ Nehhâs ise “وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ” sözünün mübteda ve haberden oluştuğunu ifade ettikten sonra ayetin anlamını bu veriler etrafında açıklamaya çalışmıştır.⁵⁷ Müellif bu şekilde ayetlerdeki i'râb ve anlam arasındaki bağlantıya ehemmiyet verdiği gibi i'râb vecihlerini tercihte de çoğunlukla anlamı göz önüne bulundurmaktadır.⁵⁸

Zemahşerî, dilbilimsel analizleri sırasında ayetleri parçacı bir yaklaşım ile değil aksine bütüncül bir şekilde ele almaktadır. Diğer dilbilimsel tefsirlerde olduğu gibi ayette geçen bazı kelime veya ifadelerin anlamlarını vermek, ayetin bir kısmının i'râb vecihleri ile değişen anlamsal ilişkilerini ortaya koymak ile yetinmemiştir. Aksine Zemahşerî elde ettiği dilbilimsel veriyi, daha geniş bir perspektiften bakarak, ayet ve ayetlerin bir bütün olarak ele alındığında ortaya çıkması muhtemel anlam inceliklerini beyan etmek için kullanmıştır. Örneğin Zemahşerî, Bakara 2/255. ayette geçen kelime veya kelime gruplarının yapısal ve anlamsal fonksiyonunu açıkladıktan sonra bu ayeti oluşturan cümleciklerin atıf harfi olmaksızın art arda sıralanışının “ağaç ile kabuğu arasına girmemek” şeklinde beyan ile beyan edilen şeyin arasının açılmadığının altını çizmektedir. Art arda gelen bu ayetlerin/cümlelerin panoramik anlamını ustalıkla aktaran Zemahşerî, bu açıklamaların arkasından ilgili ayetteki belâgata, nazım ve tertipteki güzelliğe sanki her biri diğerine akıtılmış gibi ifadelerin birbiriyle olan sağlam bağına ve yine kuvvetlileri aciz bırakan, nice mahir kişileri heder eden yapıya dikkat çekmiştir.⁵⁹

Müellif, ilk dönem dilbilimsel müfessirlerin çoğu zaman gözden kaçırdığı anlamı ortaya koymada panoramik bakış açısını sadece art arda gelen ayetler bütününde uygulamamış yine farklı sûrelerden ayetlerle de ilişkilendirmiştir. Müellifin Bakara 2/1-2. ayetlerinde arada herhangi bir bağlaç olmaksızın art arda gelen dört cümle arasındaki anlam uyumuna vurgu yapması,⁶⁰ yine Bakara 2/214, 217, 219, 222. ayetlerinde “يَسْأَلُونَكَ” soru kalıbıyla başlayan cümlelerin *atıf vavı* ile gelip gelmemesi ile ortaya çıkan anlam değişimlerine temas etmesi⁶¹ bu bağlamda zikredilebilecek yorumlardır.

Neticede ilk dönem dilbilimsel tefsir faaliyetlerinde esas amaç, Allah'ın kelamı olarak kusursuz olan Kur'an'dan yola çıkarak Arap Dili kurallarını tespit ve Kur'an'ı ilahi murada uygun olarak doğru bir şekilde anlamakken Zemahşerî ile başlayan bu süreçte dilbilimsel tefsirin amacı, Kur'an'ı ilahi murada uygun olarak doğru anlamının yanında ondaki mevcut anlam inceliklerini de beyan ederek, onun lafız ve mana düzeyinde sahip olduğu güzelliği ve eşsizliği gözler önüne sermek ve neticede onun i'câzını ortaya koymaktır. Hiç şüphesiz Zemahşerî'den önce kelimelerin morfolojik yapısı veya sözdizimsel konumunun, içinde buldukları cümleye katkısını belirleme, i'râb vecihleri ile değişen anlamı tespit, mevcut i'râb şekliyle anlam nüanslarını / inceliklerini ortaya koyma veya ayetleri bütüncül bir bakış açısıyla ele alma şeklindeki ilmî faaliyetleri kısmen de olsa gerçekleştirmiş ve bunları Kur'an'ın mükemmel ve insanları aciz bırakan üslubu ve nazmı ile ilişkilendirmiş âlimler mevcuttur. Ancak Zemahşerî, tüm bu uygulamaları belli bir sistem dâhilinde tefsirinde uygulayan ve tefsirinin karakteristik özelliği haline getiren *ilk müfessir* olma özelliğine sahiptir. Nitekim müellif sürekli olarak bu ve benzeri dil inceliklerinin altını çizmekte ve i'râb ilminde nasibi olanların bu tür hususiyetlerin üzerinde durması gerektiğini vurgulamaktadır.⁶²

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/4

⁵⁵ Ebû Ubeyde, *Mecâzül-Kur'ân*, 1/185.

⁵⁶ Ebu'l-Hasen Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Huda Muhammed Karâ' (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1990), 1/293.

⁵⁷ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 256-257.

⁵⁸ bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/195.

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/308.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/46.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/264.

⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/164.

SONUÇ

Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri, ayetlerde geçen kelimelerin anlamı üzerinde durması, morfolojik yapıları hakkında bilgi vermesi, ayetlerdeki i'râb vecihlerini beyan etmesi, ayeti oluşturan kelimeler arasındaki yapısal ve anlamsal ilişkileri açıklaması ve tüm bunları yaparken de şiirden, Arapların genel kullarımlarından, rivayetlerden, bir diğer ayetten ve kıraat farklılıklarından şevâhid sunması ile dilbilimsel tefsir statüsünde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda kendisinden önce kaleme alınmış herhangi bir me'âni-l-Kur'an, i'râbü'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an türü eserden genel anlamda bir farklılık arz etmemektedir. Bununla birlikte kelimelerin anlamı verirken morfolojik yapısıyla ve kök anlamı ile ilişkilendirmesi; anlam değişmesi gibi farklılaşmalara dikkat çekmesi; mana ile lafız arasındaki uyuma vurgu yapması; anlamının tarihî seyir içerisindeki değişimini işaret etmesi; kelimenin hem yapı hem de anlam bakımından içinde bulunduğu cümlenin anlamına katkısını göz önünde bulundurması; ayetlerdeki i'râb vecihlerinin anlam ile ilişkisini ve kelimelerin, ifadelerin dizilişlerindeki ayrıntıları ve neticesinde ortaya çıkan anlam inceliklerini beyan etmesi ve tüm bunları yaparken Kur'an'ın bütünlüğünü göz önünde bulundurması Zemahşerî tefsirinin dilbilimsel tefsir literatüründe farklı bir konumda bulunmasına neden olmaktadır.

Zemahşerî, ilim bağlamında en önemli marifet olarak kabul ettiği ince nükteleri ortaya çıkarmayı *Keşşâf*'ta başarıyla gerçekleştirmiştir. Nitekim o, gramer kuralları veya belli kaideler etrafında şekillenen dilbilimsel verileri, ilk dönem âlimlerin yaptığı gibi Kur'an üzerinde uygulamalı olarak göstermek veya bu veriler etrafında salt doğru anlamı ortaya çıkarmaktan ziyade, bu veriler dâhilinde Kur'an'ın Yüce Allah'ın kelamı olduğunu kanıtlamak, hem lafız hem de mana açısından onun i'câzını beyan etmek için uğraşmaktadır. Nitekim Zemahşerî, Kur'an'daki lafızların seçimi, sıralanışı ve bu sıralanışa bağlı olarak ortaya çıkan anlamın mükemmelliğini gözler önüne sererek onun fesahatını ve herhangi bir kelimada olmayan bu hususiyetini beyan etmeye çalışmaktadır. Hatta bu şekil bir yöntem, müfessirin eserinde ortaya çıkan en belirgin özelliklerden biri olarak ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abbas, F. Hasan. *İ'câzü'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Amman: Dâru'n-Nefâis, 2016.
- Ahfeş, Ebu'l-Hasen el-Evsat. Meâni'l-Kur'ân. thk. Huda Muhammed Karâ'. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 1990.
- Arpa, Enver. *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 2009.
- Aslan, İbrahim. "Kelamullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (Nisan, 2010), 131-150.
- Brockelmann, Carl. *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. 6 Cilt. Kâhire: Daru'l-Ma'rif, ts.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmud Muhammed Şâkir. b.y.: y.y., ts.
- Cüveynî, Mustafa es-Savî. *Menhecû'z-Zemahşerî fi tefsiri'l-Kur'ân ve beyani'l-i'câzihi*. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- Ebû Ubeyde, Mamer b. Müsenna. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Fuad Sezgin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1981.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyad. *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân ve meânihi*. thk. Muhammed b. İdris eş-Şa'bani. b.y.: Dâru's-Sahabe li't-Türas, 2006.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî (Hâşiye 'alâ Tefsiri'l-Beyzâvî)*. 8 Cilt. Beyrut, y.y., 2008.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Beyânu i'câzi'l-Kur'ân*. (Selâsü resâil'in içinde). thk. Muhammed Ahmed Halefullah, Muhammed Zaglül Selâm. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 8. Basım, 2015.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *Muğni'l-lebib an kütübi'l-eârib*. Dimaşk: Darü'l-Fikir, 1985.
- Kâdı Abdülcebbar, Ebu'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed. *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhid ve'l-'adl*. thk. Muhammed Hıdır Nabha. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Kılıç, Mustafa. *Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşerî Örneği*. İstanbul: İFAV yayınları, 2015.
- Nehhâs, Ebû Cafer. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Seyh Halid el-Ali. Beyrut: Dâru'l-Ma'arife, 2008.

Özek Ali. *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*. İstanbul: Ensar/İSAV Yayınları, 2006.

Polat, Fethi A. *Akılci Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Rufeyda, Abdullah. *en-Nahv ve kutubu't-tefsir*. 2 Cilt. Bingazi: Dâru'l-Cemâhiriyye, 3. Basım, 1990.

Sâmarrâî, Fâdıl Salih. *'Ala târiki't-tefsiri'l-beyanî*. b.y.: Neşru'l-İlmi Câmîatü's-Şârîka, 2002.

Tekin, Abdülkadir. "Zemahşerî'nin Ahkâm Âyetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği -el-Keşşâf Örneği-". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / 10 (Haziran 2018): 213-260. <https://doi.org/10.18498/amauidf.405306>

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Nüketü'l-i'râb fî garîbi'l-i'râb fî'l-Kur'ani'l-Kerim*. thk. Muhammed Ebü'l-Futûh Şerif. Kahire: Darü'l-Me'ârif, ts.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdü's-Selâm Şâhin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.